

יעקב פלמן

אליעזר בן־יהודה ותחיית הלשון העברית

השם אליעזר בן־יהודה יהיה קשור תמיד בתופעה מיוחדת במינה, לא רק בתולדות לשוננו העברית, כי אם בתולדות לשונות העולם בכלל, והיא: תחיית הלשון. במונח "תחייה" אין אנו מתכוונים לתחיית מתים, שהרי העברית לא הייתה מעולם שפה מתה שלא השתמשו בה כלל. ב"תחיית העברית" אנו מתכוונים להפיכת שפה שלא שימשה שפת־אם ולא הייתה מדוברת דיבור יום־יומי שוטף ורגיל כ־1600 שנים, לשפה חיה וטבעית. בן־יהודה היה הראשון שהטיף לתחיית העברית ואף הגשים, דרש וקיים. ויתרה מזו: הוא הטיף לתחיית הלשון בתוך מסגרת רחבה של תחייה כללית של עם ישראל במולדתו ההיסטורית, לתחייה לאומית שלמה בציון.

אליעזר בן־יהודה (פרלמן) נולד למשפחה יהודית אדוקה בלוסקי, פלך וילנא, ליטא, בכ"א בטבת תרי"ח (1858). בצעירותו היה למשכיל, והמיר את הישיבה בגימנסיה רוסית. הוא סיים את לימודיו ב־1877. באותה שנה עצמה הכריזה רוסיה מלחמה על האימפריה העות'מאנית, מלחמה שמטרתה לעזור לבולגרים, 'האחים הקטנים' של הרוסים, להשתחרר מעולה של טורקיה. בן־יהודה התלהב מהרעיונות של החזרת זכויותיהם של הבולגרים ומתחיית העם הבולגרי על אדמתו, ועקב אחר המלחמה בהתעניינות רבה. במאה התשע־עשרה נאבקו עמים באירופה על ריבונותם; הם קיבלו אותה אם התאימו להגדרה האירופית של "לאומיות", דהיינו אוכלוסייה היא עם, אם יש לה ארץ משלה ושפה משלה. בן־יהודה הושפע מאוד מן המאבקים האלה, והגיע למסקנה שיש ליישם את רעיון הלאומיות האירופית גם לעמו, לעם היהודי. אמנם בארץ היהודים, ארץ־ישראל, היה אז היישוב היהודי דל, ולשון היהודים, העברית, הייתה כתובה ולא מדוברת, אבל בן־יהודה חשב, שעל המכשולים אפשר להתגבר. על היהודים לשוב לארצם ולהתחיל לדבר בלשונם.

ספוג ברעיונות האלה החליט בן־יהודה לעלות ארצה. הוא עזב את רוסיה ב־1878. ראשית נסע לפריס ללמוד רפואה, כדי שיוכל לעזור לבני־עמו בציון. הוא חלה בשחפת ונאלץ להפסיק את לימודיו, אבל על עלייתו

לשוננו לעם מ-מא
(קובץ לשנת הלשון)
תשמ"ט-תש"ן

ארצה לא ויתר. בתרמ"ב (1881), בין כסה לעשור הגיע בן-יהודה לארץ ובאמתחתו תכנית להגשמת רעיונותיו. כבר בשנות שהייתו בפריס עסק בשאלת התחייה, ופרסם סדרת מאמרים בעיתונים העבריים (בעיקר בהשחר ובהחבצלת) על תחיית העם היהודי, על ארצו ועל לשונו. המאמר הראשון שלו "שאלה נכבדה" (במקורו "שאלה לוהטה"), שהופיע בהשחר תרל"ט, נחשב למבשר תנועת חיבת ציון בכללותה, כי נמצאו בו כל היסודות של תפיסת העולם הלאומית החדשה שנולדה בשנות השמונים (מדיניות, יישוב הארץ, תחיית הדיבור העברי ותחיית הספרות העברית). הוא התיישב בירושלים, שבה גרו רוב היהודים שחיו אז בארץ, מכל העדות, מפני שחשב שהיא תשמש מוקד לתחייה, וממנה יתפשט הרעיון בארץ ובתפוצות. בן-יהודה פעל בדרכים אחדות, ואלה העיקריות שבהן:

א. הדוגמה האישית

בן-יהודה החליט עוד לפני בואו ארצה, שהוא עצמו ישמש דוגמה ומופת לדעותיו, וידבר אך ורק עברית עם כל יהודי שיפגוש. הוא גם דרש זאת מאשתו ומבני ביתו. הנה סיפור אחד מני רבים, המדגים את הקשיים שעמד לפניו בן-יהודה בהקמת משפחה דוברת עברית, ואת נחישות דעתו במאבק. כשנולד ב-1882 "הילד העברי הראשון", בן-ציון בן-יהודה (לאחר שנים שינה את שמו לאיתמר בן אב"י), לא הסכים בן-יהודה שישחק עם ילדים אחרים, שהרי הם אינם יודעי עברית, ויקלקלו את לשונו. כך היה הילד כלוא בבית וכמעט לא בא במגע עם אנשים. כנראה משום כך איחר לדבר, ואפילו בגיל ארבע לא הוציא מלה מפיו. היו שניבאו שיהיה אילם או מטומטם, וכך ייכשל כל רעיון התחייה. אמו של בן-ציון, דבורה, לא יכלה לעמוד בדרישתו של בן-יהודה, בעלת, לדבר עם הילד רק עברית. יום אחד, כשיצא בן-יהודה מן הבית לנסוע ליפו, שרה לילד שירי ערש בשפת-אמה, ברוסית. במקרה היה בן-יהודה אנוס לשוב לביתו, משום שהכבישים היו חסומים. עוד בהיותו מחוץ לבית שמע את הרוסית. הוא פרץ הביתה ומרוב כעסו על אשתו שבר את השולחן בחדרו לרסיסים. ואיתמר מספר: "בתוך הזעזוע הגדול שעבר עליי בראותי את אבי ברוגזו ואת אמי בצערה ובבכיה, חוסר האלם מעל שפתיי והדיבר בא אל פי". (הסיפור לקוח מן האוטוביוגרפיה של איתמר בן אב"י, עם שחר עצמאותנו, כרך ב, ירושלים, 1961, עמ' 18).

כך, למרות הקשיים הרבים, אי הנוחות וחוסר הטבעיות שבדיבור בלשון שחסרו בה הרבה מלים וביטויים, מימשה המשפחה את רעיון התחייה והייתה למשפחה "העבריינה" הראשונה, ובניה היו לילדים "העבריים" הראשונים מאז חורבן בית שני. ואכן בן-יהודה ומשפחתו היו הוכחה לכל הספקנים, שהתחייה אפשרית. בזה הפך בן-יהודה לסמל, ואפילו לסמל אגדי של התחייה, בעיני כל העם באשר הוא שם.

ב. הסתמכות על הילדים ועל הנוער

בן-יהודה הבין, שבסופו של דבר עתיד התחייה הוא "בפי עוללים ויונקים", ולכן דרש, שכל בית יהודי, לשונו תהא עברית, כדוגמת ביתו של בן-יהודה, ועוד דרש, שמוסדות החינוך היהודיים ילמדו את כל מקצועות הלימוד, היהודיים והכלליים, בעברית, מגן הילדים. בן-יהודה עצמו לימד כך זמן מה בבית-הספר של כלי-ישראל-חברים בירושלים, והראה, ששימוש בעברית בלבד כשפת הוראה (מה שנקרא אחר-כך "עברית בעברית") אכן אפשרי. הצלחתו עשתה רושם רב בעולם היהודי, גם בארץ וגם בחוץ-לארץ. ואולם הוראה בעברית הייתה כרוכה בקשיים גדולים: המורים לא היו מוסמכים, ולא היו ספרי לימוד וחומר עזר (שירים, משחקים וכו') בעברית. גם מינוח לא היה. בתחילה היו המורים "חצי אילמים", אבל במשך הזמן תורגמו ספרים לועזיים לעברית והותאמו לרוח הארץ, הומצא מינוח ונוסדה רשת חינוך עברית. לא נגזים אם נאמר, שהכנסת העברית לבתי-הספר על-ידי המורים העבריים ויצירת דור צעיר עברי הבטיחו יותר מכול את הצלחת התחייה.

ג. הסתמכות על המבוגרים

בן-יהודה דרש מהמבוגרים להשתתף בתחייה ולדבר עברית כמוהו. כדי לעזור להם בשלבים הראשונים של דיבורם הקים חברות לדיבור עברי. הן נפגשו לעתים מזומנות ושוחחו בעברית. החברות האלה שימשו דוגמה לחברות דומות שקמו אחר-כך גם בחוץ-לארץ ותרמו לקידום התחייה. כדי להפיץ את דעותיו ולהשפיע פרסם בן-יהודה עיתון עברי (שהתחיל כשבועון והפך ליומון), שנשא את השמות: הצבי, ההשקפה, האור. הוא ערך את העיתון על-פי הדגם האירופי, כלומר, גם נושאים כלליים ואוניברסליים

וגם נושאים יהודיים-ספציפיים וארצישראליים-מקומיים. הוא כיוון את עיתונו לעם היושב בארצו, מדבר בלשונו ומתעניין בכול. מאחר שהעיתונות נקראה בצמא באותה תקופה, הייתה לעיתונו של בן-יהודה חשיבות רבה ביותר להפצת רעיונותיו על התחייה.

ד. "מלים מלים"

בן-יהודה חשב אפוא שיוכל להחיות את העברית על-ידי הפעלת הציבור כולו, מגן-הילדים, בשמשו דוגמה אישית. עד מהרה הרגיש במוגבלותה של העברית, בייחוד באוצר המלים שלה. הוא הבין שמחסור זה עלול לסכן את הצלחת התחייה כבר בשלביה הראשונים. למעשה הוא הרגיש בזה עוד בחוץ-לארץ, כשניסה לדבר עברית שם, ולכן כבר אז התחיל לחפש מלים במקורות, וגם לחדש מלים בעת הצורך. כשהגיע ארצה הואץ התהליך מאוד. כדי לדעת מה קיים ומה חסר בעברית, התחיל בן-יהודה לחבר רשימות של מלים ומשמעויותיהן. עם השנים הפכו הרשימות האלה בסיס למילון המפורסם שלו **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה**. המילון, בן 16 כרכים, הוא מפעל יחיד במינו בתולדות הלקסיקוגרפיה העברית (ובמובן מסוים גם הכללית).

נוסף על כך הקים בן-יהודה בשנת תר"ן ועד של מומחים בעברית, כדי שיעזרו לו בחיפושיו ובחידושייו. ועד הלשון הזה הוא אבי האקדמיה ללשון העברית של היום.

חידושיו של בן-יהודה נתקבלו, מפני שהיו הכרחיים לתחיית העברית בשימושיה היום-יומיים. החשיבות שבחידושים איננה רק בתוספת מלים, שאפשרה את התפתחות הלשון, כי אם בכך שבן-יהודה הראה, בפעם הראשונה מאז ימי הביניים, איך ניתן בצורה מגובשת ומכוונת להרחיב ולתכנן את לשונו ולהתאים אותה לצרכים חדשים. בחידושיו הסתמך בעיקר על הכוח היוצר הגנוז בתוך העברית עצמה. הוא יצק שורשים עבריים לתוך התבניות הטיפוסיות לעברית – משקלים ובניינים. כך למשל, משורשים מקראיים יצר, בין השאר, את המלים: **כתבה, מדרכה, מחלבה, משקפת, משטרה**; משורשים מלשון חז"ל: **מגהץ, ממחטה, מקלחת, פלישה**. כמו כן נתן למלים מקראיות משמעות חדשה ומודרנית. "אקדח", למשל, משמעו במקרא (ישעיהו נד, יב) "אבן טובה", מן "מניות" (נחמיה יב, מז),

שמשמעותן המקראית "חלק, מנה", גזר בגזירה לאחור מניה (במקרא היחיד של מניות הוא מנה), "קדמה" (בראשית ב, יד) משמעותה במקרא "הצד המזרחי".

כשלא מצא את מבוקשו בתוך העברית, פנה אל הארמית, השפה השמית הקרובה לעברית, והשפה היהודית השנייה, לצדה של העברית. משורשים ארמיים הוא יצר, למשל, את המלים: **אדיש** (אֲדִישׁ – שתק), **אדישות**; **גמיש** (גִּמֵּשׁ – נכף), **גמישות**; **דִּיל** (מארמית דִּילָא מיוונית *δούλος* – עבד, משרת); **התגנדר** (אִיגְנָדֵר – התפאר).

כשלא מצא את מה שחיפש גם בארמית, פנה לערבית, מן הסיבות האלה: (א) ערבית היא השפה השמית העשירה ביותר במילונה. (ב) היא שפה שמית שמעולם לא חדל דיבורה. (ג) היא הייתה שפה מדוברת בארץ-ישראל. (ד) ערבית כבר ליוותה את העברית, השפיעה עליה והעשירה אותה, במיוחד בתקופת תור הזהב בספרד בימי הביניים. על סמך שורשים ערביים יצר בן-יהודה מלים דוגמת: **היגר** (הִגְרַ – עזב), **הגירה, מהגר**; **ליטף** (לִטַּף – היה חביב); **תמרון** (תִּמְרוֹנ, מן מִרַן – הרגיל). מלים ערביות אחרות עברת: **אדיב** – אֲדִיב, **רציני** – רִצִּינ, **תחרים** – תִּחְרִים. או שהמלה העברית החדשה דמתה מאוד למקבילתה הערבית בהיותה גזורה משורש זהה וממשקל קרוב מאוד. למשל, **מדרשה** – מִדְרָשָׁה, **מכתבה** – מִכְתָּבָה, **משתלה** – מִשְׁתָּל, **רשמי** – רִשְׁמִי. במלים אחדות שאל בן-יהודה מהערבית לא את השורש אלא את הצורן. **יָה**, דוגמת **מטרייה, נגרייה, עירייה**. דרך נוספת שבה לחידושי מלים היא תרגום שאילה, תרגום המושג במקבילה לשונית: **עירייה** מערבית **בִּלְדִיָּה** (בִּלְד – עיר), **מכללה** – פִּלְיָה (מהשורש הערבי פִּל). בן-יהודה הציע דרכים נוספות לחידוש העברית, בין היתר, קבלת כל השורשים הערביים כעבריים; יצירת שורשים עבריים יש מאין, דהיינו יצירת שורשים מלאכותית על-ידי צירוף שרירותי של שלושה עיצורים כגון אבג, בגא, גאב וכדומה. הצעות אלה לא נתקבלו.

את השורשים השמיים (מעברית, מארמית ומערבית) יצק בן-יהודה במשקלים ובבניינים הנפוצים בעברית. לדוגמה: **מְפַעֵלָה** (מִדְרָכָה, מדרשה, מְחַלְבָּה, מכללה, מִכְתָּבָה, מסעדה, משטרה); **פְּעִילָה** (גלילה, הגירה, חביתה, חזייה, לטיפה, פלישה, קציצה); **פְּעֵלָת** (אֲדָמָת, אֲפֵלָת, גִּנְנָת, חֲזָרָת, נִזְלָת; פיעל/פעלל/פלפל (איחל, בצבץ, דפדף, זרבן, היגר, ליטף, ענין) ועוד. כך ביקש לשמור בחידושיו על המבנה השמי המקורי של העברית ולהתאימו

למציאות החדשה. ואכן, בן-יהודה השתדל למנוע השפעות לועזיות (בייחוד אירופיות) על העברית החדשה. לפניו, בתקופת ההשכלה, חידשו בדרך של צירופי מלים. שיטה זו אפיינית לשפות אירופיות ואינה מתאימה לדגם של שפה שמית. לכן תפסו רבים מחידושי בן-יהודה את מקומם של צירופים שהיו רווחים לפניו. למשל, **עיתון** – במקום מכתב עתי (כדגם הגרמני Zeitschrift), **מילון** – ספר מלים (כבגרמנית Wörterbuch), **עירייה** – בית מועצת העיר (Rathaus). ואולם גם בן-יהודה עצמו חידש בדרך של צירופים, והם באמת לא נתקבלו בלשונו. רק צירופי הלחמה ההופכים שתי מלים לאחת, נתקבלו. לדוגמה: **חידק, ראינוע** (היום קולנוע). נוסף, שאמנם הוא לא רצה שהלשון תושפע מלועזית, אבל בכמה מחידושו ריח השפעה כזאת, בעיקר בדרך של תצליל. למשל במלים: **אוירון** – צרפתית avion, **סבון** – צרפתית savon, **בובה** – צרפתית pupée, גרמנית Puppe. (רשימות מייצגות של חידושי בן-יהודה ודרכי יצירתם של חידושים אלה אפשר למצוא במאמריהם של ר' ויס, "שיטתו של אליעזר בן-יהודה בחידושי"; ר' סיוון, "חידושי המלים של אליעזר בן-יהודה [לפי מילון]"; מ' פיאמנטה, "השפעת הערבית על חידושי בן-יהודה", כולם בלשונו לעם, כרך יב, תשכ"א).

כפי שכבר ציינו, התיישב בן-יהודה בירושלים ופעל בה, בחשבו ששם יהיה מוקד התחייה. והנה רק חלק קטן של תושבי העיר תמכו ברעיונותיו; רובם התנגדו להם או היו אדישים כלפיהם. היו אפילו קבוצות שהטילו עליו ועל משפחתו חרם, והיו שהלשינו עליו לשלטונות הטורקיים, שהוא בוגד במלכות בגלל רעיונותיו הלאומיים. הוא אף נעצר וישב זמן-מה בבית הסוחר הטורקי בירושלים (עיין על הפרשה בספרו של יהושע קניאל, אליעזר בן-יהודה בבית האסורים, ירושלים 1983). למעשה מה שעזר לבן-יהודה ולתחייה הייתה העובדה, שבשנת בואו ארצה (תרמ"ב) התחילו העליות הראשונות, שעיקרן ממזרח-אירופה. חלק לא מבוטל מבני עליות אלו היו צעירים כבן-יהודה עצמו, ובעלי רקע חברתי-תרבותי כשלו. כמוהו היו בעלי אידאלים, רבים מהם בוגרי גימנסיה, שהחליטו להתחיל מחדש את חייהם בארץ האבות. הם סייעו מאוד לבן-יהודה להגשים את רעיונותיו, כי היו פתוחים לרעיונות כתחיית הלשון, והיו מוכנים לדבר עברית כפי שדרש. רבים מהם יכלו לדבר עברית כבר בהגיעם ארצה, כבן-יהודה עצמו, ואחרים היו מוכנים לשפר את ידיעתם המועטת. הם גם היו עתידים להוריש את השפה לילדיהם במשפחות שהקימו בארץ,

ולחביאה לגנייהילדים ולבתי-הספר שייסדו במקומות שהתיישבו בהם, ובמיוחד ביפו ובתל-אביב מצד אחד ובמושבות ובקיבוצים מן הצד האחר. כך, בשנות דור אחד, בין שנת תרמ"ב ל-תרע"ב (1881–1921) קמה קבוצת צעירים דוברי השפה הישנה-החדשה, שבשבילם הייתה העברית סמל של הלאומיות הלשונית. והלאומיות הלשונית הזאת לא הייתה רק כלפי פנים, כי אם גם כלפי הוץ, שהרי אנגליה בעצמה, במנדט על הארץ, ב-29 בנובמבר 1922, הכירה רשמית בעברית כשפת היישוב היהודי. התחייה של העברית הייתה שלמה. והנה חודש לאחר מכן, עם הגשמת חלום חיו, נכנע בן-יהודה לשחפת, שענתה אותו מאז לימודי הרפואה שלו בפריס. הוא נפטר לעולמו בליל שבת, אור ליום ב' של חנוכה, והוא בן 64.

לסיכומו של עניין, אין לומר שבן-יהודה החיה את העברית, שהרי גם לפניו לא הייתה שפה מתה, ויהודים יכלו לדבר בה. אבל נכון הוא שאחרי בן-יהודה יהודים אכן דיברו עברית. הוא היה התאורטיקן של התחייה הזאת, הטקטיקן והתעמלן שלה. או בניסוחו של בן-יהודה עצמו (הצבי 86, 1908, עמ' 1–2): "בכל דבר חדש, בכל פסיעה היותר קטנה על דרך כל קדמה, צריך שימצא איזה נחשון שיקפץ אל תוך הים באופן שאי אפשר לו יותר לחזר בו". הנחשון הזה בתחיית העברית היה אליעזר בן-יהודה עצמו.

מבחר ביבליוגרפי: יוסף קלוזנר, האנציקלופדיה העברית, כרך ט, ערך "אליעזר בן-יהודה", טורים 126–132 (עיין גם בביבליוגרפיה לערך) • יעקב פלמן, "אליעזר בן-יהודה ותחיית הלשון העברית", קתדרה 2 (תשל"ז), עמ' 83–95 (עיין גם בדיון אחר-כך, עמ' 96–107, מאת ד"ר ראובן סיוון, פרופ' עוזי אורן ופרופ' חיים רבין).